

HODIMNING TASHQI QIYOFASI VA NUTQ ODOBI

Usmonqulov Jaloliddin

*Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tarix
(mamlakatlar va mintaqalar) yo'nalishi*

ANNOTATSIYA: Ushbu maqola jahon tilshunosligida til va nutqning o'rni, ahamiyati, ularning o'ziga xos funksiyalari haqida bo'lib, maqolada turli olimlarning til va nutq haqidagi qarashlari, fikrlari bilan tanishishingiz, til va nutqning bir-biriga xos bo'lgan mavhum-konkret tarzdagi korrelyat nisbiy mustaqil birliklarini ko'rib chiqishingiz mumkin.

KALIT SO'ZLAR: til, nutq, so'z, fonema, morfema, leksema, konstruksiya, umumiylik, xususiylik, belgi, ma'no.

Til va nutq, dialektikasi nazariy tilshunoslikning, shuningdek, amaliy tilshunoslikning hamda psixologiya, falsafa, mantiq kabi fanlarning ham muhim va murakkab muammolaridan biri bo'lib, ayni masala jaxon tilshunosligining doimiy markazida turgan va hozirda ham shunday.

XX asr tilshunosligining — sistem tilshunoslikning bosh, asosiy mezonini til va nutq munosabati, til va nutq hodisalarini, birliklarini farqlash bo'ldi. Ushbu muammo tarixiga nazar tashlasak, professor X.Ne'matovning ma'lumot berishicha, til va nutq hodisalarini o'zaro farqlash dastlab VII-IX asrlarda shakllangan arab tilshunosligining til o'rganish usullarida ko'rish mumkin. Professor A.Nurmonovning tadqiqotida esa temuriylar davri o'zbek tilshunosligining sardori bo'lgan Alisher Navoiy asarlarida til va nutq hodisalari farqdangani, alloma shu masalaga aloxida e'tibor bergani qayd etiladi.

Til va nutq muammosi umumiy nazariy tilshunoslikning asoschisi bo'lgan Vilgelm fon Gumboldtning tildagi energeo (xarakat, jarayon, kuch) va ergon (maxsulot), tilshunoslikdagi psixologizm oqimining asoschisi G.Shteyntalning tildagi "barkaror mohiyat" va "harakatdagi kuchlar", buyuk nazariyotchi va amaliyotchi tilshunos Boduen de Kurtenening "tildagi barkarorlik va o'zgaruvchanlik" haqidagi ta'limotlarida ham beriladi.

Ta'kidlash shart, til va nutq, dialektik munosabati o'zining dastlabki haqiqiy, mukammal ilmiy - nazariy yechimini tilshunoslik fanida keskin burilish yasagan buyuk tilshunos olim Ferdinand de Sossyur asarlarida topdi.

Demak, til va nutq, masalasi nafaqat sistem tilshunoslikning, umuman, jahon tilshunosligi fanining hamma davrlaridagi - ham diaxron, ham sinxron bos-qichlaridagi eng jiddiy nazariy muammosi bo'lgan va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladi. Chunki, tilshunoslikning ushbu o'ta murakkab va o'ta dolzarb muammosisiz nafaqat

nazariy-umumiy tilshunoslikning, balki xususiy-amaliy tilshunoslikning ham qator eng muhim, asosiy masalalarini to'liq, mukammal va ob'yektiv hal qilib bo'lmaydi. Shunga ko'ra til va nutq, dialektikasi jahon tilshunosligi fanining doimiy muammolaridan biri sifatida qolaveradi. F. De Sossyur tomonidan xalqning aloqa qilish, fikr ifodalash vositasining til va nutq deb berilishi, bularning bir-biridan farqlanishi olimlar o'rtasida fikrlar qarama-qarshiligini tug'dirdi. Bir kator olimlar til va nutq o'zaro farqlanmaydi, aslida farqlanmaydigan bitta ob'yekt mavjuddir, til va nutq bir narsa, desa, boshqa bir qator olimlar til va nutqni farqlash albatta, kerak bular farqlanadi, degan fikrlarni bildirishgan Xullas, hozirda til va nutqni, til va nutq, hodisalarini, birliklarini farqlash umumtilshunoslikda, shuningdek, o'zbek tilshunosligida ham mustahkam o'rin egalladi.

Til va nutq, dialektikasida til o'ziga xos murakkab tuzilishga (strukturaga) ega bo'lgan bir butun sistema sifatida faoliyat ko'rsatadi. Demak, F.de Sossyur mutlaqo to'g'ri ta'kidlaganidek, til sistemadir. Til sistemasining bir-biri bilan uzviy bog'langan tovush tomoni, lug'at tarkibi, grammatik ko'rilishi mavjud bo'lib, ular birgalikda bir butunlikni, sistemani tashkil etadi. Tilning sistem xarakteri aslida qayd etilgan satrlar, qatlamlar (yaruslar) bilan belgilanadi, asoslanadi. Ayni vaqtda ushbu satrlarning har biri o'ziga xos sistema-ichki sistema bo'lib, til sistemasining tarkibiga kiradi. Demak, til sistemalar sistemasi-supersistema, makrosistema sifatida jamiyatga xizmat qiladi, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'ladi, ijtimoiy - amaliy vazifa bajaradi.

Tilning ijtimoiy mohiyati jamiyatda aloqa-aralashuv quroli bo'lishida ko'rinadi. Shunga ko'ra professor. S.Usmonov "Insonlar orasidagi munosabat uchun xizmat qiladigan narsa, albatta, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lishi lozim. Chunki bunday munosabat, aloqa kollektiv ichida-jamiyatda paydo bo'ladi", deydi.

Tilning material mohiyati haqida fikr yuritilganda, tilni belgilar sistemasi yoki semiotik sistema deb qarash hozirda tilshunos olimlar tomonidan qabul lingan. Masalan, professor V. M. Solnsev "Til tipik semiotik yoki belgilar sistemasidir..." desa, tilshunos B.V.Kosovski "til o'zining material mohiya-tiga ko'ra belgilar sistemasini yoki semiotik sistemani hosil qiladi", deb alohida qayd etadi. Xullas, til supersistema-sistemalar sistemasi sifatida jamiyat uchun tarixan mukammal yaratilgan barchaga birday xizmat qiladigan va barcha uchun umumiy bo'lgan, asosan fikr ifodalash, fikrni moddiy qilish uchun ishlatiladigan alohida so'zlar, gaplar nutq biriklaridan, ifoda vositalaridan, ularning o'zaro mantiqiy bog'lanishi uchun, nutqni ko'rish uchun xizmat qiladigan qonun-qoidalardan tashkil topadi.

Til o'zining jamiyatdagi kommunikativ (informativ, ekspressiv, emotiv, volyuntativ va boshqa) vazifasini qanday ko'rinishda, qanday qiyofada, qanday shaklda amalga oshiradi?

Ijtimoiy-psixik jarayon bo'lgan til o'zining jamiyatdagi kommunikativ, umuman har qanday vazifasini nutq shaklida, nutq ko'rinishida, nutq orqali amalga oshiradi.

Nutq til sistemasining so'zlashuv, fikr almashuv jarayonidagi yoki yozuvdagi-matndagi aniq ifodasidir, ko'rinishidir, holatidir. Shunga ko'ra, S.Usmonov "Til qachon ma'lum funksiyami bajarishi mumkin? Til nutq sifatida namoyon bo'lgandagina ma'lum funksiyani bajarishi mumkin", deydi.

Miyamizda (ongimizda) ob'yektiv olamning ta'siri tufayli hosil bo'lgan tushunchalar, tasavvurlar, turli xil fikrlar, demak, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan til (nutq) orqali voqelashadi. Yana ham aniqrog'i, har qanday fikrni ifodalash, boshqalar bilan aloqada bo'lish, faqat til materiali orqali amalga oshadigan real, jonli nutq jarayonida sodir bo'ladi til aloqa quroli, insonlar orasidagi munosabat vositasi deb baholanganida til materialiga asoslangan nutq ko'zda tutiladi? Ichki - ideal jarayon, tashqi-material voqelikka o'tar ekan, aylanar ekan, bu utish-jarayon faqat nutq asosida, ya'ni doim til materialiga suyanadigan nutq, orqali amalga oshadi. Nutq uchun esa asos (baza) vazifasini til boyligi, til materiali o'taydi.

Til materialini S.Usmonov ikkiga bo'ladi:

1. Psixik material. Bu-so'z, morfema va fonemalarning xotiradagi obrazi (qiyofasi).

2. Moddiy material. Bu-nutq yaratish chog'ida belgili tovush qobig'iga ega bo'lgan, aniq talaffuz qilinayotgan so'zlar, morfemalar va tovushlar.

Demak, real jonli nutqning real til birliklaridan tashkil topishi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Masalan. Bizning davrimiz bozor itisodiyotiga o'tish davridir, gapi real nutq bo'lib, u tovush materiyasiga ega bo'lgan real til birliklaridan tashkil topadi. Ya'ni, ushbu gap: bizning davrimiz bozor Iqtisodiyotiga, o'tish davridir kabi aniq til birliklaridan-so'z (leksema) va affiksial morfemalardan tarkib topgan. Demak, ayni gapni qayd etilgan til birliklariga-so'z (leksema) va affiksial morfemalarga ajratish, aslida, uni real til birliklariga ajratish demakdir. "Ammo ajratishdan hosil bo'lgan har bir element o'sha nutq o'tib ketganidan keyin o'z material qobig'ini yo'qotib, ma'lum obrazlar sifatida doimiy ravishda xotirada saqlanadi. Xotiradagi bu elementlar endi moddiy hodisa bo'lmay, psixik hodisadir. Psixik hodisadan esa lozim bo'lganida nutq a'zolarining faoliyati tufayli yana moddiy hodisa hosil qilish mumkin".

Psixik hodisa bilan real nutq orasidagi oraliq hodisa xotiradagi real til elementlarining, til birliklarining nutq tuzish vaqtida talaffuz orqali ro'yobga chiqariladigan real ekvivalentlaridir. Demak, xotiradagi til elementlarining obrazlari nutq, faoliyati vaqtida real til elementlariga aylanadi. Zotan real elementlar aslida birlamchi bo'lib, ularning ongdagi (xotiradagi) obrazlari ikkilamchidir va ular real elementlar tufayli hosil bo'ladi.

Til "tashqi" jihatdan ham moddiy ham psixik hodisa. Uning moddiylik-tovush materiyasi bo'lsa, psixik hodisaligi xotirada saqlanish xususiyatidir. Tilning ijtimoiy vazifasi moddiylikda ko'rinadi. Tildagi moddiylik so'z, so'z birikmasi va morfemalarning tovush materiyasiga o'ralganligida namoyon bo'ladi. Xuddi shu

xususiyat tildan ijtimoiy maqsadda foydalanish imkoniyatini beradi. Ma'lum bo'ldiki, tildan fikr almashuv-kommunikatsiya maqsadida foydalanish jarayoni nutqdir. Hozirgi vaqtda nutqning til materiali orqali aloqa qilish jarayoni ekanligi tajriba yo'li bilan ham isbotlangan. Masalan, psixolog Z.A.Ne'matov "Eksperimental — fonetik va eksperimental — psixologik tadqiqotlar nutqning til orqali aloqa qilish jarayoni ekanligiga bizni ishontirmoqda. Hozirda ko'pchilik psixologlar, usulist va tilshunoslar ushbu fikrga kelishgan". Demak, til nutq orqali, nutq esa til materiali orqali amalga oshadi.

REFERENCES

1. Брендалъ В. Структуральная лингвисти^а. — В кн.: В.А.ЗВерна,еВ. История языкознания XIX и XX веков в очерах и извлечениях. Н.П. -- М., 1960.
2. Холодович А.А. Курс общей лингвистики ФД Сос^ара. — Ф.Де Соссюра. Труды по языкознанию. — М., 1977.
3. Normatov A.Struktur tilshunoslik:ildizlari va yo'nalishlari.Toshkent: Ta'lim,2009.-260b.
- 4.Rasulov R.Umumiy tilshunoslik. Toshkent:Fan va Texnologiya,2007.-256b.
- 5.Sayfullayeva R,Mengliyev B,Boqiyeva G, Qurbonova M, Yunusova Z, Abuzalova M.Hozirgi o'zbek adabiy tili.Toshkent: Fan va Texnologiya,2009.
6. Mirtojiyev M.O'zbek tili semasiologiyasi. . - T.: МИМТ02 80'2, 2010. - 288
7. Спирина Т.С. Фразеологические единицы английского, русского и немецкого языков, характеризующие власть, с компонентами -соматизмами Лингвистика и перевод. №3 (41), 2013. С. 133-139.
8. 1. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi. - ^аs^аkent, 1989 - 111 b.; O'zbek Tili so'z yasalishi tuzilishi. - Toshkent: O'qituvchi, 2007. - 168 b.
9. Mirtojiyev M. O'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi. -^аshkent: O'zMU, 2000.
10. Nurmanov A., Mahmudov N. O'zbek tili so'z yasalishiga bir nazar // O'zbek tili va adabiyoti. ^аshkent, 1987. -№3. - B.36-38.
11. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. - М.: Просвещение, 1964.
12. Mamatov A. O'zbek tili frazeologiyasi (o'quv qo'llanma). Toshkent, «Navro'z» nashriyoti, 2019.
13. Mamatov A. O'zbek va ingliz tili onomastikasining lingvomadaniy xususiyatlari (uslubiy qo'llanma) Xorijiy til va adabiyoti (tillar bo'yicha). 2019 yil.